

szemle

Rendszerváltás Magyarországon*

A magyarországi rendszerváltásnak, bár még csak 16–17 évvel van mögöttünk, jelentős irodalma van. Az első fecske Csizmadia Ervin háromkötetes összeállítása volt a demokratikus ellenzék 1968 és 1988 közötti tevékenységéről, amely 1995-ben jelent meg. Az interjúk és a dokumentumok mellett ennek első kötete monografikus igénnyel tárta fel az 1989–90-es átalakulás egyik meghatározó politikai erejének, az SZDSZ-nek a kialakulását, és mutatta be jellegzetességeit. 1996-ban látott napvilágot Tőkés Rudolf, magyar származású amerikai politológus ugyancsak nagy anyaggyűjtésen alapuló angol nyelvű munkája (*The Negotiated Revolution*), amely széles történelmi alapvetésre támaszkodva már magáról az 1989–90-es átalakulásról is részletesen szólt. A Kossuth Kiadó gondozásában ez a munka 1998-ban magyarul is megjelent. Közben megindult a szisztematikus forrásfeltárás, konferenciákat rendeztek a témáról, és egyre-másra jelentek meg a különböző résztanulmányok. E munkálatok közül kiemelkedik az 1989. június-szeptemberi kerekasztal-tárgyalások anyagainak közzététele 8 kötetben, 1999–2000-ben. E kötetek egyik szerkesztője és szerzője Ripp Zoltán volt, aki korábban és azóta is számos más tanulmányában és cikkében foglalkozott a magyar történelem eme legutóbbi nagy fordulatával. Jelenlegi kötete részben összefoglalása, igen jelentős mértékben pedig új anyaggyűjtésen alapuló kiegészítése eddigi munkásságának.

Az időintervallum, amit munka átfog, 1987 nyarán kezdődik és 1990 nyarán fejeződik be, az Antall-kormány megalakulásával. Az utóbbi he-

* Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 587 p.

lyességéhez kétség sem fér, s a kezdőidőpont mellett is számos érvet lehet felhozni. Külpolitikai szempontból ilyen Gorbacsov reformpolitikájának egyértelművé válása, belpolitikai szempontból pedig Grósz Károly kinevezése miniszterelnökké. Fontosnak tekinthető emellett a Társadalmi Szerződés megjelenése, valamint a Magyar Demokrata Fórum szeptemberi megalakulásával kapcsolatos előkészítő tárgyalások megindulása is. Úgyhogy Ripp Zoltán e döntésével is egyetértünk.

E három éven belül a szerző öt nagy időrendi szakaszt különböztetett meg. Az első szakaszhatár 1988 májusa, amikor az MSZMP reformerei és fiatalabb vezetői Gorbacsov jóváhagyásával megbuktatták Kádár Jánost, és vele együtt számos idős hívét is eltávolították a hatalomból. A következő fordulópontra 1989 januárja, amikor 1956 váratlan és nyilvános átértékelésével Pozsgay Imre katalizálta az események folyását, és ezzel ahhoz is nagymértékben hozzájárult, hogy több hónapos hezitálás után az MSZMP vezetése februárban legalizálta az akkor ténylegesen már létező többpártrendszer, és az addigi egypártrendszer helyett elfogadta azt a jövő politikai szerkezetének alapjául. Az ekkor kezdődő harmadik szakasz, amelyet az állampárt és az ellenzék közötti hivatalos tárgyalások megindulása jellemzett az átmenetről és a hatalom megosztásáról, 1989 júniusáig tartott. Nagy Imre újratemetésével, valamint a nemzeti kerekasztal-tárgyalások megindulásával ekkor ismét új szakasz kezdődött. Ez 1989. október 23-ig, a Harmadik Magyar Köztársaság kikiáltásáig, illetve a kerekasztal-tárgyalások során elfogadott alkotmányos alapelvek törvényekké válásáig tartott. Az utolsó időszak a négy igenes népszavazással indult, a választási kampánnyal, illetve a választásokkal folytatódott, és az új kormány megalakulásával zárult. Ezzel a tagolással szemben sem támasztható kifogás: a politikai események alakulása szempontjából szerintünk is ezek voltak a belső szakaszhatárok.

Tematikai szempontból a kötet szinte kizárólag csak belpolitikai eseményekkel foglalkozik. A hatalmas terjedelemhez képest a külpolitikai szempontokról és a gazdasági-társadalmi összetevőkről alig esik szó. Ez a szerző tudatos döntése volt, amellyel korántsem áll egyedül. A 20. századdal foglalkozó történetek körében a specializálódás napjainkra világszerte olyan méreteket öltött, hogy a szakemberek akár egy egész életet is szentelhetnek néhány éves periódusok meghatározott dimenzióinak a kutatására. Mivel a társadalom alrendszerének kétségkívül van némi önmozgásuk, ez a gyakorlat elfogadható. Ha a gazdaságról, a társadalomról és a külpolitikáról lehet környezetükből kiszakítva írni, akkor miért ne lehetne a belpolitikáról is? Természetesen lehet, csak veszélyekkel jár. Egy akkora és olyan helyzetben lévő ország esetében, mint Ma-

gyarország, a külpolitika a belpolitika alakulása szempontjából is meghatározó jelentőségű. Ezt természetesen Ripp Zoltán is tudja, s az előszóban hangsúlyozza is, hogy a kelet-európai rendszerváltások feltételrendszerét a kétpólusú világrend felbomlása, s ezen belül a „Szovjetunióban elindult változás” teremtette meg. Törekszik arra is, hogy egy-egy fontosabb magyarországi fejlemény külpolitikai háttérét megvilágítsa. Magyarázatai mindazonáltal döntően belpolitikai jellegűek, leírásában a magyarországi események a magyarországi vezetők döntései, megfontolásai és bizonytalankodásai nyomán alakultak úgy, ahogy alakultak. Mindazok, akik a 20. századi magyar történelem egy-egy időszakának belpolitikájával foglalkoztak, és külföldi levéltárakban is volt módjuk kutatásokat folytatni, tanúsíthatják, hogy egy-egy nagyjelentőségű hazai döntés vagy egy-egy magyar politikus megnyilatkozása és egyik-másik befolyásos nagyhatalom elvárása között igen gyakran milyen szoros összefüggések mutathatók ki. Ez nyilvánvalóan az 1989–90-es rendszerváltás idején is így volt, csak ezek az összefüggések ma még számos esetben nem ismertek vagy nem evidensek. A szerző ama állításának például, hogy a kelet-német turisták 1989. augusztus–szeptemberi kiengedéséről a „magyar vezetők nem kérdezték meg Gorbacsovot” (396.), a magam részéről nem adok hitelt. Különböző forrásokból én úgy tudom, hogy a magyar külügy „konzultált” a döntés előtt Moszkvával. Az, hogy ez a „konzultálás” azután mennyiben volt egyszerű „tájékoztatás”, amint ezt a magyar fél ma állítja, vagy a szovjetek „tesztelése”, esetleg informális „engedélykérés”, majd akkor lesz eldönthető, ha előkerülnek az ezzel kapcsolatos szovjet és magyar feljegyzések.

A gazdasági-társadalmi háttér ugyancsak halovány, ám ez sokkal jobban érthető. A gazdasági válságról, az eladósodásról és a szociális nehézségekről az elmúlt években több közgazdasági, szociológiai és politikatörténeti elemzés készült. Ezek ismerete a szakemberekről feltételezhető, és a nem szakember olvasók által is elérhető. Egyetlen egy esetben éreztem úgy, hogy a társadalomtörténeti szempontok fokozottabb figyelembevétele kifejezetten politikatörténeti szempontból is hasznos lett volna. Ez a különböző ellenzéki csoportok társadalmi-kulturális összetétele. Azon túl, hogy az ellenzéken belül is megjelent a népi–urbánus ellentét, amelynek ízléstelen megnyilvánulásaival 1990 tavaszán már az egyszerű választópolgár is szembesült, semmit sem tudunk meg az egyes csoportok személyi és kulturális háttéréről. Pedig nagyon valószínű, hogy az 1987 szeptemberében Lakiteleken megjelent közel 200 fő szociometriájának a feltérképezése legalább olyan fontos információkkal szolgálna, mint előadásaik és hozzászólásaik elemzése. Ugyanez feltételezhető

a *Beszélő* vagy a *Demokrata* szerkesztőiről és szerzőiről is. Kik voltak, honnan jöttek, hogyan toborzódtak? Indokolt és fontos lenne, ha a kutatás – beleértve a potenciális szakdolgozókat és doktori hallgatókat is – a jövőben ezeknek a kérdéseknek a feltárására is figyelmet és energiát fordítana.

Eltekintve a külföldi levéltárak anyagától, amelyek egyébként legnagyobbbrészt ma még nem is kutathatók, a munka igen széleskörű forrásfeltáráson nyugszik. A rendelkezésre álló magyar nyelvű szakirodalom, forráskiadványok és emlékiratok áttekintése mellett a szerző kiterjedt sajtó- és levéltári kutatásokat is végzett. A levéltári anyagok közül különösen az MSZMP vezető testületei, elsősorban a Politikai Bizottság, a Politikai Intéző Bizottság és az Elnökség jegyzőkönyveinek a tanulmányozása bizonyult hasznosnak. Az ezekben rejlő információk feltárása és felhasználása a munka nagy és úttörő érdeme. Kutatott a szerző az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára anyagaiban is, és ezekből is fontos, ám az olvasóval valószínűleg csak részben közölt adatokhoz jutott. Ripp teljes határozottsággal állítja, hogy a belső elhárításnak „Minden pártban akadtak beépített emberei, esetenként a pártok vezetőségében is, akik nemcsak információkkal szolgáltak, hanem befolyásolni is próbálták a politikájukat” (424). Máskor Tölgyessy Pétert idézi, aki szerint 1989 nyarán és őszén a „BM titkosszolgálati úton pontos információkat szerzett” az Ellenzéki Kerekasztal belső vitáiról, és ezekről tájékoztatta is az MSZMP vezetőit (366.). Ezek az általános megállapítások azonban egyetlen esetben sincsenek konkretizálva. Nem világos, hogy ennek tapintatosság, jogi elővigyázatosság vagy adathiány az oka. Pedig elég kézenfekvőnek látszik, hogy például a Nemzeti Kerekasztal számos augusztusi vitája, fejleménye és javaslata mögött a III/III. ügyosztály ügybuzgalmát sejtsük. Ez is egy példa arra, hogy egy politikus vagy politikusi csoport mozgása olykor nem teljesen belülről – értékei, eszméi és meggyőződésesei által – vezérelt. S persze a magyar mellett más titkosszolgálatok is befolyásolni próbálták az eseményeket. Ezekre a törekvésekre, ha egyáltalán, majd 40-50 év múlva derülhet fény.

A széleskörű forrásfeltárásnak köszönhetően a szerző minden korábbinál részletesebb és hitelesebb képet fest a magyarországi többpártrendszer kialakulásának 1987–89-es folyamatáról, a modell- majd rendszerváltó programok geneziséről, illetve azok azonosságairól és különbségeiről, valamint az állampárton belüli ellentétekről és a különböző frakciók, illetve platformok kialakulásáról. Különösen alapos és jól követhető a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásainak a bemutatása, ami – tekintettel a több szálon futó eseményekre és az előforduló vargabetűkre – igazán

nem lehetett könnyű feladat. Ugyanez mondható el a négy igenes népszavazás háttéréről, a választási kampány időszakáról és magáról a választásokról is. Mindezek alapján Ripp Zoltán műve nagyon fontos hozzájárulásnak tekinthető a magyarországi rendszerváltás történetéhez. A könyv olyan alpmű, amelyre nemcsak a következő évek kutatásai támaszkodhatnak kiindulásként, hanem emellett az egyetemi és főiskolai oktatásban is jól hasznosítható lesz.

A szerző érezhetően törekedett rá, hogy minden irányzathoz és szereplőhöz empátiával közeledjen, és eltérő szempontjaikat egyaránt megfontolás tárgyává tegye. Mindez nem jelenti azonban azt, hogy teljesen neutrális tudott vagy akart volna lenni, és mindenkitől egyforma távolságra állna. Minden sorából nyilvánvaló, hogy rokonszenve a rendszerváltást akaróké és elősegítőké, ezeken belül pedig elsősorban a szabad demokratáké. Az etalon számára általában a Beszélő-kör, még pontosabban Kis János. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a demokratikus ellenzék, illetve az SZDSZ politikáját minden esetben helyeselné. Az 1989 őszén kibontakozott éles és differenciálatlan antikommunista kampányt például maga is problematikusnak tartja, sőt kritikával is illeti. Viszont erre és minden másra is talál mentséget, illetve magyarázatot. Arra is, hogy 1988-ban miért oly későn alakult meg az SZDSZ, és arra is, hogy 1994-ben miért lépett koalícióra az MSZMP utódpártjával. Úgy éreztük, hogy empatikus hajlama, illetve törekvése nem minden csoport, illetve szereplő esetében működött ugyanekkora erővel.

A munka erényei lehetővé teszik, hogy az eddigieken túlmenően még egy hiányérzetemnek hangot adjak. Ez a különböző ellenzéki irányzatok elnevezésével kapcsolatos terminológiai bizonytalanságra, illetve tisztázatlanságra vonatkozik. A szerző néha a köznyelvben meggyökerezett, néha a III/III. ügyosztály által kitalált, olykor pedig a politikai szubkultúrákban meghonosodott fogalmakat vegyesen és reflektálatlanul használja. Ezért számos esetben nehéz, vagy egyenesen lehetetlen rájönni arra, hogy egy-egy elnevezés vajon kikre is vonatkozik. Az 1985-ös monori konferencián például a „demokratikus ellenzék, a népiek, az 56-osok és a rendszerkritikus társadalomkutató-közgazdász értelmiségiek” vettek részt (42.). Ismerve a jelenlévők összetételét, ezt még pontosan érteni vélem. A nálam tájékozatlanabb olvasót azonban nem ártott volna e tárgyban néhány konkrét névvel is eligazítani. Azt viszont, hogy kiket kell érteni a „demokratikus ellenzék” két, radikalizmusuk szerint elkülönülő „szárnya” (43.) mögött, már én sem sejtem. Néhány sorral lejjebb esik szó a „nemzeti radikális irányzatról”, amelyet a szerző a „népi-nemzeti irányzattal” azonosít. Ők feltehetően azonosak azokkal, akik Monoron

mint „népiek” voltak jelen. Vagyis Csoórral, Csurkával, Csengeyvel és társaikkal. Tovább olvasva a szöveget, de még ugyanezen az oldalon – Kádár János szóhasználatát átvéve – „három ellenséges csoportra” történik utalás: a „revizionisták utódaira” (56-osok?), a „nacionalistákra” (népiek, illetve nemzeti radikálisok?) és a „szocialista rendszer ellenségeire” (a demokratikus ellenzék egésze, vagy csak egyik szárnya?). Kicsit tovább lapozva, a 47. oldalon aztán arról olvashatunk, hogy az 1987-es *Társadalmi Szerződés* „nem az egész demokratikus ellenzék” programja született meg, hanem csak a „Beszélő-köré”. Tudom, kiket takar a Beszélő-kör, de nem derül ki, hogy ők a demokratikus ellenzék radikálisabb, vagy mérsékeltebb szárnyát jelentik-e. Feltehetően az utóbbi. Az ellenzék eddigi heterogenitása azután az 52. oldalon a „Kádárkorszak két ellenzéki áramlatára” szűkül. Minden konkretizálás nélkül itt esik szó azokról a „részben más nézeteket hirdető radikális ellenzéki csoportokról” is, akikkel a Beszélő-kör nem értett egyet. Ők kik voltak? A következő oldalon egyszerre szerepel a már Monorról ismert négyes felosztás és az „ellenzék két szárnya” terminus technikus, amely a „népi–urbánus szembenállás konokul továbbélő hagyományát” tükrözte. Az 54. oldalon újabb áramlat jelenik meg: a „radikális reformereké”, akik a „népiekkel” együtt „bizton számíthattak” Pozsgay Imrére. Azt, hogy ebben a kontextusban kik a „radikális reformerek”, végképp nem tudom. Feltehetően Lengyel László és Bihari Mihály, de elvileg az is lehet, hogy a „demokratikus ellenzék” azon „radikális szárnya”, amellyel a „Beszélő-kör” nem értett egyet. Aztán elérkezünk 1987 szeptemberéhez, amikor Lakiteleken Benda Kálmán és Lengyel László „a három mérvadó áramlat képviselőinek” az összefogását sürgeti (63.). A következő oldalon a szerző megállapítja, hogy a lakitelki program „a nemzeti radikális, a baloldali harmadikutas és a reformszocialista nézetek” elegyéből született. Ugyanarról a három áramlatról lenne szó, amelyről Benda és Lengyel beszéltek ugyanott és ugyanakkor? Valószínűleg nem. De akkor melyekről? A 71. oldalon kiderül, hogy kik sejthetők a „radikális ellenzék”, illetve a „demokratikus ellenzék radikális szárnya” mögött. A fogalmazás szerint a „*Demokrata* c. szamizdat folyóirat köre” (ők egyébként kik?) és „az Inconnu Művészeti Csoport”. Az olvasók többsége nem fogja tudni, hogy az utóbbi vezéralakja az elmúlt években a Fidesz értelmiségi holdudvarához került vagy sodródott Molnár Tamás volt. A 93. oldalon újabb reflektálatlan fogalomhasználat következik. Ezúttal Kis Jánost szabadon idézve közli a szerző, hogy a „demokratikus szocialisták, a liberálisok, a konzervatívok, a nemzeti radikálisok, a kereszténydemokraták” egyaránt beletartoznak a „demokratikus áram-

latba”. Ha ez így van, és hajlunk arra, hogy igen, akkor problematikus az ellenzék egyik irányzatát minden megszorító jelző nélkül „demokratikus ellenzéknek” nevezni. Majd feltűnnek a színen a „bázisdemokraták”, a „szociálliberálisok”, a „szabadelvű konzervatívok” (copyright TGM), a „polgári liberálisok” és a 1989 őszén a „radi-szadik” (526.). Egy szó mint száz, nem ártott volna, ha a szerző pontosabb és egyértelmű fogalmi hálót használ, s az egyes megnevezéseket konkrét eszmékkel és személyekkel hozza összefüggésbe, ami a rendszerváltás történetéről szóló alapmű közérthetőségét jelentősen növelte volna.

Romsics Ignác

Kommunisták Sztálin ellen*

Pierre Broué-ról nem tudok teljesen elfogulatlanul írni. Hosszú időn át, még az 1960-as évektől voltunk levelezési viszonyban. Utolsó kötetét, amelyet most ismertetek, nem sokkal 2006. januári halála előtt kaptam meg.

Broué számos könyve közül magyarul egy sem jelent meg. Ha nem tévedek, kizárólag azt a társszerzőként írott tanulmányát fordították le, amely a Francia Népfront baloldali ellenzékéről szól és az is egy 1985-ben megjelent gyűjteményes munkában látott napvilágot. Pedig a Grenoble-i trockista professzor nevéhez fontos munkák fűződnek. Így Párizsban ő jelentette meg Trockij írásainak többkötetes válogatását, a ma is kiválóan használható *A bolsevik párt történetét*, majd nem sokkal később társszerzőként a teljesen új szemléletű munkáját az 1930-as évekbeli spanyol polgárháború történetéről, amelyben legnagyobb figyelmet természetesen a spanyol munkásmozgalomnak szentelt. Könyvet írt az 1918-as német forradalomról és a német spartakistákról, 1997-ben a Kommunista Internacionálé történetéről (amelyet e folyóirat hasábjain Székely Gáborral ismertettünk).

Jelen munka az 1920-as évekkel indul: az SZKP-n belüli ellenzék megszületése és az „alvó sejtek” történetével. *A brutális felébredés és rövid találkozások* című fejezetben Broué az 1925–26-os időszakot tárgyalja, vagyis a sztálini periódus igazi kezdetét. Ez az az időszak, amikor a hajdani bolsevik pionírok ráébredtek, vagy ahogy Broué írja: „felébredtek” arra, hogy Sztálinnal lehetetlen és keserves korszakba léptek. A szerző itt és külön alfejezetben tárgyalja a leningrádi tisztogatá-

* Pierre Broué: *Communistes contre Staline*. Fayard, Párizs, 2003. 439 p.